

J. ROZENBERGS

PAR DAŽĀM STILISTIKAS PARĀDĪBĀM SINTAKSES LĪMENĪ

0.0. Lai runātu par stilistikas parādībām sintakses līmenī, ir nepieciešami vairāki teorētiski pieņēmumi, atzinumi, resp., teorētiski izejas punkti.

Šeit izvirzītā varianta galvenie atzinumi ir šādi.

0.1. Valoda kā sazināšanās un objektīvās pasaules izziņas realizētajā sniedz divējādu informāciju:

1) pamatinformāciju jeb tiešo informāciju, kas saistās ar semantikas denotatīvo slāni, un

2) papildinformāciju, kas saistās ar subjektīvo modalitāti, ar semantikas konotatīvo slāni. Šī papildinformācija norāda:

1) uz komunikācijas apstākļiem, uz komunikācijas sfēru,

2) uz teksta autora attieksmi pret runas objektu un (vai) adresātu.

Valodas izteiksmes līdzekļus, kas izsaka pamatinformāciju, nosacīti varam saukt par valodiskajiem, bet tos, kas izsaka papildinformāciju, par stilistiskajiem.

0.2. Valodas vienībām ir savi materiālie rādītāji un sava semantika, nozīme, kas var sastāvēt no vairākiem komponentiem, sēmām (šī termina plašākā izpratnē):

1) ir nozīmes galvenais komponents, kas izsaka semantikas denotatīvā slāņa saturu, resp., pamatinformāciju,

2) var būt nozīmes sekundārais komponents, kas variē pamatinformāciju, pamatnozīmi, norādot uz šīs nozīmes saturiskā kodola niansēm, un

3) var būt nozīmes papildkomponenti, kas ir galvenie papildinformācijas izteicēji, īpaši emocionāli ekspresīvajā sfērā.

Valodas vienību nozīmes sekundārie un papildkomponenti veido valodas izteiktās papildinformācijas galveno saturu.

0.3. Stilistiskie izteiksmes līdzekļi meklējami trīs virzienos:

1) sinonīmijā, kas parasti ir saistīta ar polisēmiju,

2) valodas izteiksmes līdzekļu klātienē vai neklātienē konkrētajā tekstā, resp., valodas izteiksmes līdzekļu blīvējumos vai to neizmantošanā,

3) valodas izteiksmes līdzekļu lietojuma biežumā.

0.4. Jo augstāks valodas līmenis, jo to parādību semantikas abstraktuma pakāpe kvalitatīvi un kvantitatīvi pieaug, līdz ar to pieaug informācijas bagātība, piesātinātība, bet kļūst sarežģītāka šo līmeņu parādību zinātniskā analīze.

0.5. Valodas stilistisko parādību pētījumos var būt dažāda pieceja, piemēram:

a) par pamatu var izvēlēties satura plānu, kā tas savdabīgā variantā redzams t. s. konkurences teorijā¹,

b) bet var ar pamatu ņemt arī izteiksmes plānu².

Mūsu nolūks ir konstatēt un kvalificēt latviešu valodas sintakses parādību stilistiskās potences, tāpēc par izejas punktu tiek izvēlēti valodas parādību strukturālo elementu materiālie rādītāji.

1.0. Izejot no šādiem pieņēmumiem, latviešu valodas materiāls rāda, ka visām sintakses parādībām ir savas stilistiskās potences.

Sintakses stilistiskās parādības ir daudzveidīgas, teikuma un teksta līmenī tās ir atšķirīgas un reizē cieši saistītas un savstarpēji nosacītas.

Sintakses parādību izpratnē un klasifikācijā nav vienprātības, ir dažādi uzskati, dažādi viedokļi, tas sakāms par teikuma līmeni, bet jo īpaši par teksta līmeni.

Domājams, ka būtiskas ir sintakses strukturālās vienības, kas saistītas ar semantiskajām. Tās savā realizācijā veido savukārt komunikatīvās parādības.

Jānošķir divi sintakses līmeņi:

1) teikuma līmenis un

2) teksta līmenis.

1.1. Teikuma sintakses līmenī strukturālās organizētājas vienības ir teikuma komponents, resp., vārda forma, tās sintaktiskie sakari vārdu savienojumā un organizējamā vienība – teikums, ko teksta komunikatīvajā organizācijā sauc par izteikumu, vai kāds cits komunikāts, piemēram, parcelāts (Pie upes ir māja. Liela, skaista. Ar sarkanu jumtu), izsacījums, resp, kvaziteikums (Oi, oi, oi! ko tu izdariji.).

1.2. Teksta sintakses līmenī organizētāja vienība ir komunikāts, kas tālāk veido virsfrazes vienības (VV), ko monologā nosacīti var saukt par saliktu sintaktisku veselum (SSV) un dialogā par dialogisku vienību (DV), bet organizējamā vienība ir teksts.

2.0. Teikuma sintakses līmenī stilistiskās potences ir visām minētajām vienībām un to sakara izteikšanas līdzekļiem. Teikuma sintakses stilistiskās parādības, ko realizē tā vienības, var nošķirt kādās četrās grupās.

¹ Jelínek M. Stylistické aspekty gramatického systému (Gramatické dublety a konkurenty) // Stylistické studie. II. Praha, 1974. S. 1–8. Župerka K. Skatinimo raiškos konkurencija lietuvių kalboje // Tarptautinė baltistų konferencija. 1985 m. spalio 9–12 d. pranešimų tezes / Ats. red. Z. Zinkevičius. V., 1985. P. 121.

² Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika, II. V., 1975. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977. Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. II. Rīgā, 1983.

2.1. Teikuma un citu komunikātu kā sintakses vienību stilistiskās potences realizē to uzbūves, modālie un intonatīvie tipi.

2.2. Vārda forma teikuma komponenta (locekļa) funkcijā stilistiskās potences realizē, pirmkārt, kvantitatīvi, ar teikuma komponenta lietojuma biežumu, otrkārt, kvalitatīvi, t. i., a) atkarā no to funkcijām teikuma uzbūves un semantikas izveidē, b) atkarā no komunikāta veida (vienkāršs – salikts, nevienlīdzīgs – vienlīdzīgs, nesavrupināts – savrupināts, bez salīdzinājumu – ar salīdzinājumu).

Šai grupai arī piekļaujas tādi stilistiski bagāti komunikāta vai arī teksta komponenti kā uzruna, paskaidrojumi, iespraudumi, iestarpinājumi un citi modāla rakstura vārdi.

2.3. Stilistiskas potences ir arī vārdu savienojumu un to komponentu attieksmju izteikšanas līdzekļu sinonīmijā.

2.4. Papildinformācijas piesātināti ir palīgvārdi un izsaukmes vārdi, kuru stilistiskās potences realizējas tikai sintakses līmenī. Tāpēc no stilistiskas viedokļa tie uzlūkojami par sintakses līmeņa parādībām.

Izsaukmes vārda un daļēji partikulas galvenā funkcija ir tieši stilistiskā funkcija.

Teikuma sintakses parādības stilistiski ir bagātas, šī bagātība ir apzināta, bet maz pētīta.

3.0. Teksta sintakses līmenī kā stilistiski izteiksmes līdzekļi funkcionē dažādas teksta parādības:

- 1) teksta vienības,
- 2) teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi,
- 3) teksta sintaktiskie procesi,
- 4) teksta kategorijas.

3.1. Tekstā kā valodas augstākajā līmenī ir iespējams nošķirt dažādas tā vienības.

3.1.1. Tika jau minētas teksta uzbūves vienības – komunikāts, virsfrazes vienība, teksts. 1. Komunikāts ir eksplicēti vai implicēti mazākā predikatīvā teksta vienība, kas izsaka informāciju par objektīvas īstenības parādībām. 2. Virsfrazes vienība ir uzbūves, satura un komunikatīvā ziņā savstarpēji saistītu komunikātu noslēgta virkne, kas izsaka kādu mikrotēmu. 3. Teksts ir valodas rakstveida vai mutvārdu realizējums komunikācijā, kura saturu un formu (arī apjomu) nosaka informācijas specifika, sazināšanās situācija un subjektīvā attieksme.

Teksta uzbūves vienības, to struktūra ir būtiski stīla, teksta tipa un autora individuālā rokraksta veidotāji.

3.1.2. Lielas stilistiskās potences ir teksta semantiskajām vienībām, kas nodrošina teksta saturiskās informācijas sakarīgumu, veselumu un palīdz realizēt teksta kategorijas.

Semantisko vienību funkcijā ir vārdi vai to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti ar vispārinātu priekšmetisku, procesuālu (norises), temporālu (laika), lokālu (vietas), kauzālu (cēloņa), konsekutīvu (seku), cinālu (nolūka), kondicionālu (nosacījuma) un modālu (veida) nozīmi.

Semantiskās vienības, piedaloties pamatinformācijas un papildinformācijas izteikšanā, funkcionē vairākos līmeņos. Izteikumā un izsacījumā tās veido minimālo komunikatīvo vienību, virsfrazes vienībā nodrošina komunikāciju – tematiski rematisko informācijas izvērsumu, bet veselā tekstā tām ir centrīces spēks, kas tur kopā visa teksta informāciju.

Šādu teksta semantisko vienību hierarhiju nosaka to abstraktā rakstura konkretizācija ar leksiski semantiskiem līdzekļiem – vārdiem, vārdsavienojumiem.

Semantisko vienību stilistiskās potences izpaužas to organizācijā tekstā un tā uzbūves vienībās, norādot uz teksta tipu un autora individuālām informācijas izteikšanas īpatnībām.

3.1.3. Teksta kompozicionālās vienības (rindkopa, paragrāfs, punkts, nodaļa, daļa, cēliens, skats utt.) arī veic stilistiskas funkcijas, norādot uz teksta tipu un (vai) autora individuālo stilu.

Visām teksta vienībām ir savas stilistiskās potences, kas kopā ar citām teksta parādībām veido tekstam īpatnējo papildinformācijas slāņojumu.

3.2. Teksta papildinformācijas realizēšanā piedalās arī teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi.

Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi organizē teksta vienības uzbūves, saturu un komunikatīvā ziņā. Tie, pirmkārt, ir vispārējie jeb kopējie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi, kas izsaka sakarus ne tikai starp teksta vienībām, bet arī starp vienkārša teikuma komponentiem un salikta teikuma daļām, piemēram, saikļi (*bet, un*), partikulas (*taču, tāpat*), dažādi modāli paskaidrojumi, iespraudumi (*it īpaši, pirmkārt*), vietniekvārdi (*viņi, tas, visi*), darbības vārda laika formas u. c. Otrkārt, tie ir speciālie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi, kas sakaru izsaka starp teksta vienībām, piemēram, vārdi ar laika, vietas, priekšmetiskuma, kvalitatīvi vērtējošu un procesuālu nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti (*3. novembrī – šajā dienā – tad, kad viņš atbrauca; Čaks – dzejnieks – vārda meistars – pilsētas dziesminieks*), kā arī vārdu neitrāls vai stilistisks atkārtojums (*Mežā būdiņā dzīvoja vecs vīriņš. Vīriņš bija vēl diezgan darbīgs un žirgts*).

3.3. Papildinformāciju izsaka arī teksta sintaktiskie procesi, kas realizē teksta vienību statiskās struktūras aktualizāciju dinamiskajā struktūrā. Aktualizācijā darbojas vairāki sintaktiskie procesi, valodu realizējot runā/tekstā. Būtiskākie no tiem ir predikācija jeb aktuālais dalījums, parcelācija, elidācija, semantiskā implikācija.

1. Predikācija jeb aktuālais dalījums ir izteikuma locekļu organizācija, tos sadalot intonatīvi un lineāri dinamiskā izkārtojumā, lai nodotu aktuālo informāciju

*(Es (T) nopirku grāmatu (R). Nopirku (R) es grāmatu (T). Grāmatu (R) es nopirku (T).)*³

2. Parcelācija ir teikuma pārdalīšana divos vai vairākos komunikātos runā/tekstā, t. i., teikuma struktūra un saturs tiek realizēts divās vai vairākās saturiski intonatīvās runas vienībās, kas seko viena aiz otras. Parcelācijā teikuma statistiskā struktūra sadalās izteikuma dinamiskās struktūrās, no kurām viena saglabā statistiskās struktūras pamatu, ko sauc par bāzes struktūru un pārējās atdalītās daļas sauc par parcelātiem (*Visu ielu aizšķērsoja. Mašīnas ar granti. Brigita viņu pirmoreiz redzēja tepat slimnīcā. Kad Dzirni ātrās palīdzības mašīna atveda uz slimnīcu.*)

3. Elidācija ir teikuma strukturālā modeļa komponenta vai komponentu izlaidums izteikumā komunikācijas procesā vai arī izteikumā ir ilgāka pauze, kas signalizē par implicētu informāciju.

Ar spilgtu un daudzveidīgu papildinformāciju ir abi elidācijas veidi: a) redukcija un b) elipse.

a) Redukcija ir teikuma strukturālā modeļa komponenta, tā daļas vai vairāku komponentu izlaidums, kas rodas funkcionālu prasību rezultātā izmantot tikai tos komponentus, kas nepieciešami komunikācijas nodrošināšanai, 1) novēršot dubultus līdzekļus vienas funkcijas veikšanai – nekonsituatīvā redukcija / *Bet tagad dažus vārdus par zveju (es teikšu).* / vai 2) neatkārtojot konsituācijā saprotamo – komunikatīvā redukcija / *Visi gāja, es arī (gāju). Atcerieties, ko toreiz atstājēja ēģiptietis? (Ēģiptietis toreiz stāstījā) Ka viņu apturējis svešinieks.* /

b) Elipse ir tāds izteikuma vienību izlaidums vai pauze izteikumā, kas izriet no komunikācijas situācijas (no ārējiem apstākļiem: citu iejaukšanās runā, trokšņi; no psihiskiem motīviem: īpašs emocionāls stāvoklis, neziņa kā izteikties; no fizioloģiskiem traucējumiem: runas defekts, pēkšņš nespēks utt.).

Ir divejāda elipse: ba) izlaidums un bb) aprāvums.

ba) Izlaidums ir komunikācijas situācijas nosacīts teikuma (X) komponenta elidējums / – *Tik un tā es ... nu ... kaut ko briesmīgu izdomāšu.* (Kontekstā izlaidums informē, ka tiešās runas autors dusmās cenšas izteikt draudus, kam momentā nevar atrast piemērotus vārdus, rodas pat domu gājiena pārvirzes) /, (Y) vai intonātīvs pārtraukums izteikumā / – *Es gribēju jumsa cit ... varbūt labāk nestāstiet Aināram, ka ... satikāt mani.* (Šie pārtraukumi rāda, ka tiešās runas autore jūtas neērti, dialoga adresātam izsakot šādu lūgumu. Viņš var pārprast un nodomāt diez ko.) /,

bb) Aprāvums ir izteikuma konstrukcijas pārtraukums psihisku, fizioloģisku, ārēju, emocionālu faktoru ietekmē.

³ T = tēma, R = rēma.

Ir (X) īstais aprāvums, kad runu/tekstu nevar turpināt /— *Kas es tev par...* (Vārdu *kaimiņš* neizrunā, visu laiku to turējis par mirušu, bet nu no tā sabīstas kā no rēga.) / un (Y) noklusējums, kad runu/tekstu negrib turpināt /— *Ko jūs manī tā skatāties? Jūs varbūt esat ...* (Dialoga replikā tiek noklusēts vārds *sarkanais*, kaut tās autore domā, ka viņš varētu būt sarkanais, bet šo vārdu neizsaka, lai uzrunāto nenostādītu neērtā situācijā, jo saruna notiek frontes aizmugurē okupētajā zonā un viņa uzrunātam simpaticē.) /.

4. Semantiskā implikācija runas/teksta semantiskos elementus neizsaka ar tiešiem teksta līdzekļiem, bet neizteiktā semantika izriet no eksplicēti izteiktiem elementiem, to savstarpējās attieksmēs un mijiedarbībā / *Vai iesi uz kino? — Esmu slims* (= Neiešu uz kino.) /.

3.4. Teksta kategorijas ir būtisks teksta lingvistikas jautājums, kas nosaka teksta statusu un palīdz realizēt tā pamatinformāciju un papildinformāciju.

Tiek izvirzītas vairākas tekstu kategorijas⁴:

1. Predikācija — valodas transponēšana, realizēšana runā/tekstā.
2. Informācija — ziņojums par īstenības faktiem.
3. Kohēzija — teksta iekšējie sakari, kas nodrošina teksta loģisku secību, atsevišķu faktu, parādību savstarpējo atkarību.
4. Integrācija — teksta vienību apvienotība nolūkā izveidot vienu veselumu — tekstu.
5. Retrospekcija un prospekcija — teksta lineārais izvērsums, parasti lokālā un temporālā sfērā.
6. Kontinuuums — nepārtraukta, vienlaidu faktu un notikumu secība, virzība laikā un telpā.

7. Modalitāte — autora attieksmes izteikšana pret īstenību.

8. Autosemantika — teksta nogriežņu relatīvā patstāvība.

Šīs teksta būtiskākās kategorijas atrodas savstarpējā saistībā un pat pakļautībā, to realizācijā piedalās visas pārējās teksta parādības. Vēl ir daudz darāmā pašu kategoriju, to attieksmju izpratnē, kā arī to izteikšanas līdzekļu konstatēšanā, klasificēšanā un kvalificēšanā, kā arī šo kategoriju pamatinformācijas un papildinformācijas potenču izpētē. Šī kategoriju realizācijas daudzveidība nodrošina dažādu teksta tipu izveidi.

4.0. Visas minētās teksta parādības (3.0.—3.4.) piedalās dažādu teksta tipu izveidē. Daudz neskaidra ir arī pašu tipu noteikšanā un klasificēšanā. Teksta stilistika, komunikācijas teorija, pragmatika un citas zinātnes nozares katra no sava viedokļa cenšas izziņāt „tipizētas runas formas“, „strukturālo elementu funkcionā-

⁴ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. 138 с.

los tipus“, „komunikatīvos tipus jeb registrus“, „teksta komunikatīvo mērķniecību“, „komunikatīvo intenciju“ utt. Taču viens ir skaidrs, ka teksta tipu funkcija ir stilistiska — gan stilizējošā, gan emocionāli ekspresīvā aspektā, kam ir kāds sakars ar jau mazāk vai vairāk izzinātajiem valodas stiliem un to paveidiem.

* * *

Tās ir galvenās sintakses parādības teikuma un teksta līmenī, kam ir marķētas vai nemarkētas stilistiskās potences, kas spēj realizēt papildinformāciju.

5.0. Sintakses parādību papildinformācijas saturs var būt ļoti dažāds. Analīzes ceļā ir iespējams izdalīt vairākas semantiskās grupas. Galvenās no tām ir stilizējošās un emocionāli ekspresīvās.

5.1. Stilizējošie sintakses izteiksmes līdzekļi kvantitatīvi veido valodas funkcionālos stilus.

5.2. Emocionāli ekspresīvie izteiksmes līdzekļi veido emocionāli ekspresīvās sistēmas (stilus) un var norādīt:

1) uz emocionāli intelektuālo vērtējumu (cildinājumu, uzslavu, atzinību, sirsnību, izbrīnu, nepatiku, pārmetumu, sašutumu, nosodījumu, nicinājumu, nopēlumu, nievājumu, izsmieklus utt.);

2) uz emocionālo pārdzīvojumu (sajūsmu, prieku, bailēm, šausmām, riebumu utt.);

3) uz gribas izpausmēm (uz pavēli, rīkojumu, norādījumu, priekšlikumu, lūgumu, padomu, apstiprinājumu, noliegumu, protestu utt.);

4) uz dažāda veida tēlainību.

Sintakses stilistiskās potences ir vienas no bagātākajām valodā, taču tās maz pētītas. To izzināšana ir viens no mūsdienu stilistikas aktuālākajiem jautājumiem.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые стилистические явления синтаксического уровня. Дается квалификация структурных, семантических и коммуникативных единиц на уровне предложения и на уровне текста; названы средства, выражающие синтаксические отношения между единицами; выделены синтаксические процессы и категории текста. Дана классификация дополнительной информации.